

Mariusz Kozon

Gdańska Szkoła Wyższa, Wydział Zamiejscowy w Olsztynie

Historia sądownictwa w Polsce od czasów pierwszych Piastów do czasów współczesnych

Streszczenie

Historia sądów przeplata się z historią ludzkości. Ludzie od zarania dziejów popadali w różne konflikty zbrojne, a z biegiem czasu zaczęto je rozwiązywać drogą pokojową. Zmierzano do pogodzenia się dwóch stron, bądź też dojścia do ugody. Zaglądając głębiej w historię sądownictwa możemy dotrzeć do czasów starożytnych do antycznej Grecji, skąd wywodzi się z mitologii greckiej, bogini i usposobienie sprawiedliwości, prawa i wiecznego porządku — Temida, symbol i personifikacja władzy sądowniczej. W państwie polskim sądownictwo liczy sobie ponadtysięcletnią historię prawa i krwawych „igrzysk” w czasach średniowiecznych. Królowie polscy pełnili rolę sędziego, a z czasem schedę sądowniczą przejęli po nich wykwalifikowani wysocy rangą urzędnicy państwowi.

Słowa kluczowe: sprawiedliwość, organy sądownicze, konflikt, pokój, jurysdykcja.

1. Rzeczpospolita — początki sądownictwa na ziemiach polskich (966–1795)

Państwo polskie pojawia się w źródłach pisanych około 964 r. Było wówczas w pełni ukształtowanym organizmem. Dawniejsza literatura historyczna rozpoczynała dzieje państwa polskiego najczęściej od tego właśnie momentu, tymczasem początki naszej państwowości dadzą się przesunąć o parę wieków wstecz.

Najstarsze wzmianki zachowane w źródłach pisanych to wiadomość o Wiślanach w germańskim poemacie „Podróż śpiewaka” z VII lub VIII w. i informacje o plemionach polskich w tekście zwanym zapiską Geografa Bawarskiego z pierwszej połowy IX w. Tekst ten wylicza szereg plemion na naszych ziemiach, podając przy ich nazwach ilość wchodzących w ich skład opoli i grodów (*civitates*)¹.

1.1. Monarchia patrymonialna

W dziejach państwa polskiego monarchia patrymonialna to okres obejmujący czas od połowy X w. do trzeciego dziesiątka lat XIV w. Przyjmowane są tu nawet konkretne daty — od początków panowania Mieszka I (963 r.), po koronację Władysława Łokietka (1320 r.). Te czasy określa się także mianem monarchii wczesnofeudalnej, która obejmuje dwa podokresy:

- jednolitej monarchii wczesnofeudalnej (do 1138 r.),
- rozdrobnienia feudalnego (od 1138 do 1320 r.). Jest to okres, w którym klarowały się zarysy prawa zwyczajowego z elementami prawa stanowionego².

¹R. Łaszewski, *Monarchia patrymonialna*, (w:) R. Łaszewski, S. Salmonowicz, *Historia ustroju Polski*, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, Toruń 1999, s. 13.

²*Ibidem*, s. 15.

Rozważania dotyczące historii prawa na ziemiach polskich rozpocząć wypada od zwrócenia uwagi na problematykę tzw. źródeł prawa. To dzięki nim bowiem dysponujemy wiedzą o ewolucji tej strefy życia społecznego. Samo pojęcie „źródła prawa” nauka rozumie niejednolicie. Zgodnie z opinią Juliusza Bardacha są nim normy prawne (ustanawiane zwyczajowo lub stanowione) i należy od nich odróżnić źródła poznania prawa, czyli wszystkie materialne pozostałości (dokumenty, księgi sądowe itp.), dzięki którym dowiadujemy się o treści poszczególnych aktów prawnych³.

Prawo polskie okresu średniowiecza występowało w dwóch rodzajach: prawa zwyczajowego i prawa stanowionego.

Pierwotnym prawem polskim było prawo zwyczajowe, które z chwilą powstania zrębów państwowości polskiej zaczęło być uzupełniane zwolna przez działalność prawodawczą władców. Norma prawa zwyczajowego była przekazywana ustnie z pokolenia na pokolenie. Zawarta była w opisach stosunków prawnych⁴.

W systemie źródeł prawa Polski średniowiecznej dominującą pozycję zajmowało — tak jak w innych krajach — prawo zwyczajowe, tworzące już w czasach pierwszych Piastów pewien system o charakterze ogólnym, a następnie, wraz z procesem rozdrobnienia politycznego, nabierające charakteru partykularnego przez liczne lokalne odrębności, szczególnie w praktyce sądowej. Dopiero w dobie zjednoczenia Królestwa zaznaczyły się dążenia do likwidacji lokalnych odrębności prawnych, które jednak w dziedzinie prawa sądowego przyniosły niewielkie tylko rezultaty. Prawo zwyczajowe Polski średniowiecznej miało także charakter stanowy. Wraz z uformowaniem się stanów feudalnych, których cechą charakterystyczną była właśnie odrębność stanowiska prawnego w państwie. W dobie monarchii stanowej dawne prawo ziemskie (*ius terrestre*) stało się wyłącznym prawem stanu szlacheckiego. Obok niego wykształcało się odrębne prawo miejskie oraz prawo wiejskie.

Obok prawa zwyczajowego źródłem prawa Polski średniowiecznej było prawo stanowione, a więc normy wydawane przez władcę, samodzielnie lub na wiecach feudalnych, a następnie przez sejmy. W czasach monarchii wczesnofeudalnej normy prawa stanowionego, regulujące w ogólniejszy sposób określone dziedziny życia, wydawane były jeszcze sporadycznie, natomiast coraz częściej ukazywały się normy na rzecz określonych adresatów, czyli przywileje jednostkowe (dla poszczególnych osób, instytucji kościelnych itp.) i zbiorowe, np. ziemskie (dla całego stanu lub danego terytorium, czyli ziemi). W czasach monarchii stanowej liczba i rodzaje norm prawa stanowionego znacznie wzrastały, wzrósł też zdecydowanie ich autorytet jako czynnika sprzyjającego konsolidacji prawnej i zapobieżenia samowoli w dziedzinie wymiaru sprawiedliwości. Podstawą systemu prawa sądowego było jednak nadal prawo zwyczajowe⁵.

O wiele bardziej wyraźnie występuje norma prawna zawarta w prawie stanowionym. Źródłem prawa stanowionego właściwym dla tamtego okresu były: ustawy wydawane przez panujących, przywileje, statuty oraz edykty.

Ustawy władców z pierwszych lat państwa polskiego, regulujące z pewnością wszystkie dziedziny życia organizującego się państwa, miały formę ustną, nie były zapisywane i dlatego nie dochowały się.

³L. Krzyżanowski, *Historia ustroju i prawa w Polsce. Repetytorium*, Wydawnictwo OD.NOWA, Bielsko-Biała 2013, s. 24.

⁴D. Makiłła, Z. Naworski, *Historia prawa na ziemiach polskich. Polska przedrozbiorowa. Zarys wykładu*, Towarzystwo Wspierania Nauki GLOB, Toruń 2000, s. 3–4.

⁵K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, LexisNexis, Warszawa 2009, s. 76.

Przywilej, będący już źródłem prawa okresu późniejszego (XII–XIII w.), oznacza przyznanie jednostce, bądź grupie szczególnego uprawnienia. W czasach średniowiecza przywileje występowały w formie przywilejów jednostkowych i ziemskich. Przywileje jednostkowe były wydawane na rzecz osób fizycznych, (możnowładcy, rycerstwo), bądź też osób prawnych, jakimi były instytucje kościelne (biskupstwa, kapituły, klasztory). Najwięcej wydano przywilejów immunitetowych, które stwarzając prawo podmiotowe dla odbiorcy nie mogły być zmienione bez jego wiedzy. Wśród nich osobną grupę stanowiły przywileje, które zawierały zezwolenie na lokację miasta lub wsi na prawie niemieckim. Wydawane indywidualnie na rzecz panów feudalnych, faktycznie regulowały życie ludności zamieszkałej w dobrach immunizowanych. Przywileje ziemskie obejmujące wszystkich członków jednego lub więcej stanów i rozciągające się na terytorium całej ziemi, zaczęły pojawiać się już w XIII w. (w Cieni w 1228 r., w Lutomyślu w 1291 r.).

Statuty ustanawiane przez panujących, były przepisami (normami prawnymi), które regulowały poszczególne dziedziny życia państwowego. Najwcześniejsze znane są z czasów panowania Bolesława Krzywoustego. Dotyczyły regulacji obowiązków wojskowych ludności, a zwłaszcza istotny był statut regulujący zasady dziedziczenia tronu z 1138 r. Wiele ze statutów z okresu rozbitcia dzielnicowego dotyczyło prawa sądowego, w związku z działalnością sądowniczą prowadzoną przez władcę czy też występującego w jego imieniu urzędnika. Było to jednym ze źródeł powstawania rozbieżności pomiędzy normą prawa zwyczajowego a praktyką, a także powstawania różnic pomiędzy poszczególnymi dzielnicami.

Edykty związane były z rozwojem działalności prawodawczej władców, która nastąpiła w okresie rozbitcia dzielnicowego. Związane to było z działalnością ustawodawczą władców na wiecach feudalnych. Dotyczyły one spraw zarządu państwowego⁶.

Źródła poznania polskiego prawa okresu monarchii patrymonialnej można podzielić na związane z prawem zwyczajowym i stanowionym. Ze względu z kolei na rodzaj pochodzenia można podzielić źródła poznania prawa na źródła o charakterze prawniczym i nieprawniczym.

W prawie zwyczajowym źródła poznania prawa o charakterze prawniczym to:

1. Zwody, inaczej spisy prawa zwyczajowego, stanowią najważniejsze źródło poznania prawa w okresie monarchii patrymonialnej. Pojawiły się one w okresie rozbitcia dzielnicowego. Przykładem takiego zwodu, a zarazem najstarszym z nich jest tzw. *Księga elbląska*, zwana ostatnio *Najstarszym zwodem prawa polskiego*, rękopis odkryty w XIX w. w bibliotece miejskiej w Elblągu. Spis ten został sporządzony przez Niemca, najprawdopodobniej dla potrzeb władz krzyżackich, pod których panowaniem znalazła się ludność polska, głównie z ziemi chełmińskiej. Zachowane przepisy dotyczą przeważnie organizacji sądów, postępowania sądowego i prawa karnego. Pokazują one istniejące już różnicowanie stanowe dla rycerzy, ziemian (drobnych feudałów), duchownych, kupców, chłopów zależnych i niewolnych. Obejmowała ona przepisy, które obowiązywały niewątpliwie także w pozostałych dzielnicach polskich. Wskazuje na to niemiecki autor zwodu, mówiąc o prawie polskim, jako wspólnym dla wszystkich ziem. Świadczy to o tym, że system polskiego prawa zwyczajowego ukształtował się jeszcze przed rozbitciem dzielnicowym, a więc co najmniej w XI w.
2. Źródła praktyki, występują one w postaci zapisków, a więc wzmianek o dokonanej czynności prawnej, a następnie dokumentów, czyli pisemnych oświadczeń zawiera-

⁶D. Makiła, Z. Naworski, *op. cit.*, s. 4–5.

jących treść prawną, mających formę określoną przez prawo i życie kulturalne kraju. Obie formy stwierdzały dokonanie określonych czynności prawnych. Stanowią one też najczęściej odzwierciedlenie prawa zwyczajowego, ale także z biegiem czasu prawodawczej działalności kancelarii książęcych. Niekiedy o istnieniu dokumentu dowiedzieć się można jedynie ze streszczeń w księgach kancelaryjnych zwanych regestami, a zawierających odpisy lub streszczenia dokumentów, które kancelaria wystawiała lub otrzymywała. Akty prawne przygotowane były też na podstawie wzorów zaczerpniętych z formularzy czynności, którymi najczęściej, już w XIII w. posługiwały się kancelarie monarsze, duchowne, a także sądy.

Źródła te dzielą się na⁷:

- akty książęce dotyczące zatwierdzenia czynności prawnych osób fizycznych (kontrakty, darowizny itd.) oraz akty nadań z majątku książęcego,
- akty sądowe (głównie wyroki),
- akty prywatne, z zakresu prawa prywatnego (akty kupna-sprzedaży, darowizny, zamiany, testamenty itp.).

W prawie zwyczajowym źródła poznania prawa o charakterze nieprawniczym należą do nich ogólne źródła o charakterze historiograficznym. Nie są one nastawione na prezentację norm prawnych, ale przy okazji dokonywania opisu faktów z życia politycznego czy społecznego następuje przedstawienie stosunków ustrojowoprawnych związanych z tymi faktami. Do źródeł tych należą:

- kroniki, z których pierwszą, najważniejszą jest *Kronika Anonima* (tzw. Galla) z lat 1113–1117, opisująca dzieje Polski od 1113 r., ze szczególnym uwzględnieniem panowania Bolesława Krzywoustego. Następnie *Kronika Wincentego Kadłubka* (XIII w.). Z obcych należy odnotować kroniki niemieckie, Widukinda z X w. i Thietmara (do 1018 r.), ruską *Povest' vremennyh let* (do 1116 r.) i *Latopis halicko-wołyński* (XIII w.), czeską *Kronikę Kosmasa* (do 1125 r.),
- opisy podróży, na uwagę zasługuje przede wszystkim relacja Ibrahima ibn Jakuba, opisująca Polskę z czasów Mieszka I,
- literatura hagiograficzna, czyli żywoty świętych. Należą do niej *Żywoty św. Wojciecha* (z początku XI w.), *Żywot pięciu męczenników Brunona z Kwerfurtu* (XII w.),
- listy i roczniki, czyli krótkie notatki o ważniejszych wypadkach historycznych, połączone z roczną datą, do której nie odnoszą się, zawierające wzmianki o treściach prawnych,
- księgi uposażeń, najbardziej znaną jest tzw. *Księga henrykowska*, z klasztoru cystersów w Henrykowie na Śląsku. Zawiera ona akty prawne oraz spisy transakcji zawieranych przez klasztor w XIII w. i na początku XIV w. Celem jej było ułatwienie obrony praw klasztoru przez zanotowanie, w jaki sposób doszedł on do posiadanych majątków.

Źródła poznania prawa stanowione są źródłami ściśle prawnymi. Stanowią one dowody prawodawczej działalności władców i ich kancelarii. Należą do nich⁸:

- przywileje i statuty, zawierające treść norm prawnych będących przywilejami lub statutami,
- dokumenty stwierdzające czynności prawne, w których zaprezentowana została wola władcy, a które w swojej treści odbiegać mogły od normy prawa zwyczajowego w zakresie wyroków sądowych, jak też nadań z majątku książęcego, torując drogę nowym regulacjom prawnym.

⁷ *Ibidem*, s. 5–6.

⁸ *Ibidem*, s. 6–7.

Prawo w Polsce kształtowało się odrębnie od dziejów ustroju państwa. Rozwój instytucji prawnych, a także stosunków prawnych, był długo niezależny od podziałów na epoki historyczne, warunkowanych często wydarzeniami politycznymi. Pozwala to na wyodrębnienie własnej periodyzacji prawa w Polsce⁹:

- prawa polskiego w dawnej Polsce do 1795 r., w którym wyróżnić należy prawo wczesnopiastowskie (od X do połowy XIII w.),
- prawa w okresie porzobiorowym (do 1918 r.),
- prawa w II Rzeczypospolitej (do 1945 r.),
- prawa Polski Ludowej (1944–1989 r.),
- prawa w III Rzeczypospolitej (od 1990 r.).

Władza sądowa należała do podstawowych i najważniejszych uprawnień panującego, a jej wymierzanie umacniało jego autorytet i zabezpieczało porządek prawny w państwie. Wykonywał ją osobiście w otoczeniu dworu (*in curia*), szczególnie solennie na wiecu (*in colloquio*) oraz z pomocą sędziego nadwornego (*iudex curia*), książęca władzę sądową sprawować mógł też zresztą inny urzędnik zwłaszcza wojewoda, w terenie zaś kasztelan. Z pojawieniem się monarchy ustawała jurysdykcja zastępującego go urzędnika. Rozstrzygnięcie sprawy przejmował książę. Sprawiedliwości u panującego poszukiwać mogli wszyscy jego wolni poddani. Z oczywistych względów jego wyroki dotyczyły przede wszystkim możliwych. Książę zapewniał jedność jurysdykcji dla całego kraju we wszystkich sprawach, praktycznie jednak osobiście rozstrzygał najcięższe (przestępstwa przeciwko państwu, skargi na urzędników, sprawy o ziemię itp.). Rozbicie dzielnicowe zachwiało jednolitością orzecznictwa książęcego, skoro książąt było obecnie wielu. Rozwój przywilejów i powstanie stanów feudalnych spowoduje ukształtowanie się sądów osobnych dla każdego z nich¹⁰.

Sprawowanie sądownictwa należało początkowo wyłącznie do kompetencji monarchy i jego urzędników. Z czasem ta wyłączność ustaje w związku z pojawieniem się sądów kościelnych, sądów prawa niemieckiego i sądów dominalnych wprowadzonych przez immunitety sądowe. Zawsze jednak panujący utrzymywał zwierzchnie prawa sądowe i stanowisko najwyższego sędziego. Sądy państwowe to: sąd monarszy i sądy kasztelańskie¹¹.

Sądy kościelne powstały w początkach XIII w. w związku z uzyskaniem przez duchownych prawa do odpowiadania przed własnymi sądami (*privilegium fori*) i dosyć szybko poszerzyły swe uprawnienia. Do kompetencji tych sądów należały wszystkie sprawy duchownych z wyjątkiem przestępstw przeciwko państwu i spraw o ziemię. Nadto pod względem rzeczowym sprawy o naruszenie zasad wiary i z tymi zasadami związane (*cause spirituales* i *spirituales annexae*), takie jak sprawy dotyczące małżeństwa, dziesięcin itp. W tych sprawach przed sądy kościelne mogli być pozywani świeccy. Nadto na zasadzie umowy między stronami spór toczącymi przez ten sąd mogła trafić każda sprawa na zasadzie wyboru sądu (*prorogatio fori*)¹². W I instancji sądził archidiakon, od którego można było wnieść apelację do biskupa, jednak począwszy od synodu wrocławskiego (1248 r.), obowiązki sądowe biskupa przekazano w ręce nowo utworzonego urzędu oficjała, od

⁹D. Makitła, *Historia prawa w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 13.

¹⁰J. Walachowicz, *Polskie państwo patrymonialne (X–XIII w.)*, (w:) E. Borkowska-Bagieńska, K. Krasowski i in., *Historia państwa i prawa Polski. Żarys wykładu*, Ars boni et aequi, Poznań 1994, s. 51–52.

¹¹R. Łaszewski, *Monarchia patrymonialna*, (w:) R. Łaszewski, S. Salmonowicz, *Historia ustroju Polski*, op. cit., s. 24.

¹²*Ibidem*, s. 25.

którego odwołać się można było do arcybiskupa. Uzupełnieniem tej struktury były sądy synodalne, odbywające się podczas objazdu diecezji przez biskupa.

Jurysdykcja sądów kościelnych obejmowała wszystkie sprawy, w których jako pozwany występował duchowny (*privilegium fori*), z wyjątkiem spraw o dobra ziemskie i zbrodnie przeciwko majestatowi.

Poza sprawami *inter clericis* sądy kościelne rozstrzygały sprawy związane z wiarą, w tym początkowo przestępstwa o czary, rodzinne, np. zawarcie samowolnego małżeństwa czy wewnątrzparafialne. Przy ich rozpatrywaniu sąd kierował się nie prawem świeckim, lecz kanonicznym. Specjalnym rodzajem sądów stały się od początku XIV w. sądy inkwizycyjne, jednak w Polsce nie odegrały one istotniejszej roli¹³.

Sądy prawa niemieckiego działały w miastach i wsiach lokowanych na prawie niemieckim i w postępowaniu swoim stosowały prawo niemieckie. Zakres kompetencji sądów prawa niemieckiego zależał od zakresu immunitetu. Zazwyczaj sądziły w pełnym zakresie wszystkie sprawy cywilne i karne z wyjątkiem zastrzeżonych dla sądu monarchy lub pana dóbr. Organizacja tych sądów była taka sama we wsiach, jak i miastach, podstawową ich cechą było funkcjonowanie sądów ławniczych złożonych z wójta lub sołtysa jako przewodniczących ławy i ławników.

Sądy ławnicze występowały w kilku formach. Pierwszy z nich to sąd wielki gajony, odbywany zazwyczaj trzy razy w roku z udziałem pana dóbr. Druga forma, najczęstsza, to zwykły sąd ławniczy zwoływany co dwa tygodnie. Trzecia forma to nadzwyczajny sąd ławniczy zwoływany poza zwykłymi terminami i w mniejszym składzie (sędzia i dwóch ławników). Nadzwyczajny sąd ławniczy zwoływano w kilku przypadkach:

- dla osądzenia sprawcy przestępstwa schwytanego na gorącym uczynku (sąd gorącego prawa lub sąd kryminalny),
- dla osądzenia sprawy, w której występował obcy (gość) opuszczający miasto przed normalnym terminem sądu (sąd gościnny),
- dla osądzenia sprawy obywatela, który musi udać się w nagłą podróż handlową, na pielgrzymkę lub też został wezwany przez księcia (sąd potrzebny).

Pod koniec omawianego okresu pojawia się też sąd rady miejskiej, najpierw w dość ograniczonym zakresie (sprawy targowe i cechowe). W przyszłości sąd ten będzie ciągle rozszerzał swe uprawnienia. Od wyroków sądów ławniczych można było odwoływać się na drodze apelacji, od sądu niższego, do sądu wyższego (z udziałem pana dóbr). Miasta odwoływały się do Magdeburga, jako miasta macierzystego w sprawach wątpliwych i uzyskiwały stamtąd pouczenia prawne — ortyły. Pierwszy właściwy sąd wyższy prawa niemieckiego na ziemiach polskich powstał w Chełmnie i założony został w 1233 r. przez krzyżaków¹⁴. Zastąpiony został przez sąd wyższy w Toruniu (1458–1608). Z czasem funkcję sądów wyższych zaczęły pełnić rady miejskie. W związku z brakiem instancji pośredniej między sądami najniższymi a królewskimi, Kazimierz Wielki utworzył Sąd Najwyższy Prawa Niemieckiego na Zamku Krakowskim (1356 r.). Składał się on z landwójta i 7 ławników. Trzecią instancją był komisarzski królewski Sąd Sześciu Miast (1356 r.), składający się z komisarzy, radców i po dwóch przedstawicieli sześciu miast małopolskich. Zbierał się 3 razy do roku, rozpatrując apelacje od sądów wyższych prawa niemieckiego z terenu Małopolski.

¹³ *Historia ustroju i prawa Polski w pigułce*, C.H. Beck, Warszawa 2014, s. 10.

¹⁴ R. Łaszewski, *Monarchia patrymonialna*, (w:) R. Łaszewski, S. Salmonowicz, *Historia ustroju Polski*, op. cit., s. 25–26.

Sądy wiejskie opierały się na wzorach wytworzonych w sądownictwie miejskim. Składały się z sołtysa i ławy wiejskiej, powoływanej przez pana lub sołtysa. Ich powstanie było pochodną wydania przywilejów immunitetowych i lokacyjnych, oddających panom sprawowanie we wsiach wymiaru sprawiedliwości. Sądy odbywały się w ściśle określonych terminach, tzw. rokach gajonych. Wielkie roki gajone małe zwoływano w razie potrzeby¹⁵.

Wzrost ludnościowy miast spowodował konieczność powołania dodatkowych sądów w mieście. Były to sądy radziecko-ławnicze (*iudicium consulare et scabinale*) oraz sądy wójtowskie (*iudicium advocatiale*)¹⁶.

Sądy miejskie występowały w formie kolegialnej lub jednoosobowej. Do kolegialnych należały sądy: radziecki, ławniczy zwyczajny, ławniczy nadzwyczajny (jako sąd potrzebny, gościnny, kryminalny) i wetowy.

Sąd gościnny rozstrzygał sprawy, gdy stroną był cudzoziemiec lub obcy. Rozpatrzenie sprawy następowało tego samego lub następnego dnia.

Sąd kryminalny sądził sprawy karne. Odbywał się on w miejscu schwywania przestępcy na gorącym uczynku lub miejscu dokonania przestępstwa, gdy przedmiotem postępowania była proskrypcja zbiegłego (skazanie go na fikcyjną śmierć). Ponieważ sądy nadzwyczajne odbywały się w wypadkach nagłych, dla ich funkcjonowania wystarczyła obecność sędziego i 2 ławników albo ławników i pisarza sądowego.

Sądy jednoosobowe to sądy: burmistrza-prezydenta, burgrabiego oraz sołtysa (sędziego).

Szczególnym rodzajem sądu był sąd leński, rozstrzygający sprawy wójtów i sołtysów.

Sądy dominialne występowały we wsiach lokowanych na prawie polskim, których, mimo posiadania immunitetu, nie przeniesiono na prawo niemieckie¹⁷. W dobrach immunizowanych sądownictwo należało do pana dominialnego w zakresie przysługującego mu immunitetu. Pełny immunitet sądowy obejmował prawo sądenia i „wyrokowania we wszystkich sprawach według zwyczaju naszego dworu, tj. na wodę, na żelazo rozpalone, na pojedynki mieczami i kijami, na powieszenie i ucięcie członków” — jak głosił przywilej Bolesława Wstydlwego na rzecz wojewody krakowskiego Klemensa z Ruszczy (1257 r.). W sądach dominialnych stosowano prawo zwyczajowe polskie lub niemieckie zależnie od ludności, która — zgodnie z zasadą osobowości prawa — zachowywała swoje prawa, również przenosząc się za granicę. Wówczas pan powoływał podległy mu sąd prawa niemieckiego, działający w ramach uzyskanego immunitetu, z możliwością odwołania się do sądu samego pana¹⁸.

Sąd monarszy to sąd najwyższy w państwie. Przed ten sąd mogła być wywołana każda sprawa, jak i każda mogła być wniesiona. Do wyłącznych jego kompetencji należały sprawy przeciwko państwu i panującemu, przeciwko urzędnikom, sprawy o ziemię, o status prawny osoby, od połowy XIII w. wszystkie sprawy możnych, którzy jako grupa uzyskali prawo nieodpowiednie (*ius non responsivum*). Sąd monarszy występował w postaci sądu nadwornego i sądu wiecowego¹⁹. Sądy nadworne odbywały się w sprawach pilnych lub bieżących. Nie istniał jakiś ścisły rozdział kompetencji. Przed sąd książęcy mogła zostać wywołana każda sprawa na zasadzie tzw. prawa dewolucji. Sądy na wiecu książęta odbywali

¹⁵ Historia ustroju i prawa Polski w pigulce, op. cit., s. 11.

¹⁶ W. Uruszczak, Historia państwa i prawa polskiego. Tom I (966–1795), Wolters Kluwer, Warszawa 2010, s. 97.

¹⁷ Historia ustroju i prawa Polski w pigulce, op. cit., s. 10–11.

¹⁸ J. Bardach, Królestwo Polskie. Pierwsza Rzeczpospolita, (w:) J. Bardach, B. Leśnodorski i in., Historia ustroju i prawa polskiego, LexisNexis, Warszawa 2009, s. 98.

¹⁹ R. Łaszewski, Monarchia patrymonialna, (w:) R. Łaszewski, S. Salmonowicz, Historia ustroju Polski, op. cit., s. 24.

w asyście swoich baronów, czyli najwyższych urzędników. Na wiec sądowy przybywały strony procesu, często w asyście swych sług i krewnych, jak też schodzili się okoliczni mieszkańcy. Roki sądowe były bowiem jedną z atrakcji codziennego życia.

Książęta korzystali z sądów nadzwyczajnych o charakterze sądów delegowanych, powoływanych do rozpoznania konkretnej sprawy. Były to tak zwane sądy komornicze²⁰.

Sądowi kasztelańskiemu przewodniczył kasztelan sądzący w otoczeniu asesorów spośród miejscowych możnych i urzędników. Nad stroną formalną postępowania czuwał sędzia grodowy. Do sądu tego należały wszystkie sprawy niezastrzeżone dla sądu monarchy z terenu konkretnego okręgu grodowego. Do kasztelana należały też uprawnienia policyjne, a więc ściganie przestępstw, a także wykonywanie orzeczonych kar²¹.

Szczególnymi formami sądów państwowych były sądy wojewodzińskie, rozstrzygające sprawy, w których stroną był Żyd, i sądy targowe, sprawowane przez sędziego targowego (*iudex fori*)²².

W XIII i XIV w. następowało stopniowe ograniczanie sądownictwa kasztelańskiego, w wyniku immunitetu, rozszerzania się prawa nieodpowiedniego i powstawania sądownictwa stanowego²³.

1.2. Monarchia stanowa

Monarchia stanowa była formą państwa feudalnego, która pojawiła się po przezwycięzeniu rozbicia dzielnicowego. Głównymi cechami charakteryzującymi tę formę ustrojową były:

- wzrost władzy monarszej,
- rozszerzenie się zadań państwowych i związana z tym rozbudowa aparatu państwowego,
- występowanie zorganizowanych i uprzywilejowanych stanów mających współudział we władzy państwowej, realizujących go poprzez zgromadzenia stanowe i samorząd lokalny.

Czas trwania monarchii stanowej w Polsce określa się najczęściej na lata 1320–1454, a więc od koronacji Władysława Łokietka po przywileje nieszawskie. W okresie tym panujący skupił w swym ręku znaczną ilość uprawnień:

- stanowił prawo,
- sądził w najwyższej instancji,
- kierował rozbudowywaną ciągle administracją państwową,
- uprawiał politykę ekonomiczną na skalę całego państwa,
- kierował polityką zagraniczną²⁴.

Sąd królewski był nadal najwyższym sądem w państwie. Występował w trzech formach — jako sąd nadworny, komisarski i sejmowy. Sąd nadworny odbywał się na dworze króla. Najczęściej sędził w nim, w imieniu króla, dostojnicy królewscy. Król musiał jednak zawsze wyrok zatwierdzić. Sąd ten nazywany był też asesorskim. Sąd komisarski powoływany był przez monarchę dla rozstrzygnięcia konkretnej sprawy poza siedzibą króla. Wyroki takich sądów także wymagały zatwierdzenia królewskiego. Sądy sejmowe dopiero w tym okresie się pojawiają, za to od razu sądzą sprawy najwyższej wagi. Sądzi w nim król podczas obrad sejmu walnego, a asesorami są najwyżsi dostojnicy państwowi i kościelni.

²⁰ W. Uruszczak, *op. cit.*, s. 96.

²¹ R. Łaszewski, *Monarchia patrymonialna*, (w:) R. Łaszewski, S. Salmonowicz, *Historia ustroju Polski*, *op. cit.*, s. 25.

²² *Historia ustroju i prawa Polski w pigulce*, *op. cit.*, s. 10.

²³ R. Łaszewski, *Monarchia patrymonialna*, (w:) R. Łaszewski, S. Salmonowicz, *Historia ustroju Polski*, *op. cit.*, s. 25.

²⁴ R. Łaszewski, *Monarchia stanowa*, (w:) R. Łaszewski, S. Salmonowicz, *Historia ustroju Polski*, *op. cit.*, s. 27.

W okresie monarchii stanowej ulegają ograniczeniu kompetencje sądów kasztelańskich. Tracą one swe uprawnienia na rzecz sądów grodzkich i sądów justycjariuszy, by w końcu okresu, w 1454 r. ulec zupełnej likwidacji. Ograniczono też kompetencje sądu wojewody.

Nowymi sądami, powstałymi w okresie monarchii stanowej były sądy: ziemski, oprawcy, grodzki, wiecowy oraz podkomorski²⁵.

Sądy ziemskie składały się z sędziego, podsędka, pisarza, woźnego oraz w Małopolsce z 4–6 asesorów powołanych przez sędziego spośród przybyłej szlachty, których w Wielkopolsce zastąpili starosta, wojewoda, podkomorzy i chorąży. Sądy ziemskie wykształciły się z sądów nadwornych poszczególnych dzielnic, stąd też każde województwo i ziemia miały swój własny sąd ziemski. Kompetencji sądów ziemskich podlegały sprawy szlachty osiadłej, z wyjątkiem przekazanych do właściwości innych sądów, oraz prowadzenie ksiąg sądowych²⁶.

Sąd oprawcy — justycjariusza był sądem, do którego uprawnień należało ściganie i sądenie przestępców zagrażających porządkowi publicznemu, bez względu na przynależność stanową. Oprawcy, nazywani oficjalnie justycjariuszami, łączyli w swym ręku funkcje policyjne, śledcze i sądowe. Już od schyłku XIV w. występuje przeciwko nim szlachta. Na początku XV w. stali się oprawcy już jedynie urzędnikami policyjnymi ścigającymi przestępców i stawiającymi ich przed sądami grodzkimi. Urzędy te zanikły całkowicie w drugiej połowie XV w.²⁷

Sądy grodzkie wywodziły się z kompetencji sądowych starosty generalnego. Sprawowali je starostowie grodowi, którzy pojawili się w Małopolsce już za panowania Kazimierza Wielkiego. Ich jurysdykcja obejmowała 2–3 powiaty. Ich kompetencja obejmowała przestępstwa szlachty osiadłej z 4 artykułów grodzkich: podpalenie, napad na szlachcica, rabunek na drodze publicznej oraz zgwałcenie.

Sądy wiecowe stanowiły kontynuację sądów książąt dzielnicowych. Zazwyczaj występowały w każdym województwie i ziemi. W Wielkopolsce przewodniczył im starosta, a asesorami byli wojewoda i kasztelanowie. Skład sądu uzupełniali sędzia, podsędek i pisarz sądowy, do których należało prowadzenie czynności procesowych. Pierwotnie zbierały się one 3 razy w roku, od przywilejów nieszawskich (1454 r.) już tylko raz, by w końcu obumrzeć w drugiej połowie XV. Rozstrzygały sprawy możnowładców, o dobra dziedziczne, odesłane przez sądy ziemskie i o naganę sędziego.

Sądy podkomorskie wyodrębniły się w Małopolsce w połowie XIV w., a w Wielkopolsce w XV w. Sądził podkomorzy lub wyznaczony przez niego komornik. Były właściwe dla spraw o rozgraniczenie dóbr szlacheckich. Odbywały się na miejscu sporu (w polu)²⁸.

Najważniejszym sądem w mieście stał się sąd rady miejskiej, funkcjonujący pod przewodnictwem burmistrza, a złożony z rajców. Utrzymano nadal sądy ławnicze i nadal przewodniczył im wójt, z tym, że już nie dziedziczny, lecz wójt sądowy — urzędnik miejski.

Po zjednoczeniu państwa, Kazimierz Wielki chcąc uniknąć zwracania się miast polskich po orytle do miast niemieckich utworzył w Małopolsce sąd wyższy prawa niemieckiego na zamku krakowskim. Sąd ten powstał około 1360 r. jako sąd leński dla wójtów i sołtysów z dóbr królewskich oraz dla wydawania pouczeń (ortyli). Instancją odwoławczą od tego oraz od innych sądów wyższych prawa niemieckiego był królewski sąd komisarski,

²⁵ *Ibidem*, s. 36.

²⁶ *Historia ustroju i prawa Polski w pigulce*, op. cit., s. 31–32.

²⁷ R. Łaszewski, *Monarchia stanowa*, (w:) R. Łaszewski, S. Salmonowicz, *Historia ustroju Polski*, op. cit., s. 37.

²⁸ *Historia ustroju i prawa Polski w pigulce*, op. cit., s. 31–32.

zwany sądem sześciu miast (po dwóch komisarzy z sześciu miast małopolskich). Sąd ten zbierał się trzy razy do roku na ratuszu w Krakowie.

Sądy archidiakonów zostały ograniczone do spraw mniejszej wagi. Większość kompetencji, przejęły sądy biskupie zwane też częściej sądami synodalnymi. Sprawowane były podczas objazdu diecezji przez biskupa. Podczas takich wizytacji, w każdej parafii specjalnie wybrani ludzie (*testes synodales*) zeznawali o wszystkich znanych im naruszeniach prawa kanonicznego na tym terenie, a na tej podstawie archidiakonowi wszczynali dochodzenie i stawiali winnych przed sądem biskupa. Na mocy ugody duchowieństwa ze szlachtą, zawartej w 1437 r. do sądów duchownych należały sprawy herezji, małżeńskie, testamentów na cele pobożne, zaniedbania dorocznej spowiedzi i komunii.

Sądy wiejskie funkcjonowały jako sądy ławnicze według prawa niemieckiego we wsiach lokowanych na prawie niemieckim, albo sądy złożone z pana, lub mianowanego przez niego wójta i dwóch ławników we wsiach na prawie polskim. W związku ze skupem sołectw, dożywotnich i dziedzicznych sołtysów w ławach sądowych prawa niemieckiego, zastąpili także wójtowie mianowani przez pana dóbr²⁹.

Do końca trwania monarchii stanowej rozwój form ustrojowych państwa polskiego nie odbiegał od form ustrojowych innych państw europejskich. Od schyłku XV w. staje się to bardzo widocznym asynchronizmem rozwoju ustrojowego Polski i Europy Zachodniej. W wyniku uzyskania przez szlachtę polską niezwykle szerokich przywilejów, Polska zamiast ku absolutyzmowi, jak gdzie indziej, poszła w kierunku specyficznej formy ustrojowej — Rzeczypospolitej szlacheckiej. Ta nowa forma ustrojowa trwa właściwie aż do 1791 r., kiedy to Konstytucją 3 maja wprowadzono w Polsce model ustrojowy monarchii konstytucyjnej. Ponieważ jednak dążenie do reform, których efektem była ta konstytucja nasiliło się w Polsce w początkach doby rozbiorów, więc okres Rzeczypospolitej szlacheckiej zamykamy w 1763 r., w końcu epoki saskiej³⁰.

1.3. Rzeczpospolita szlachecka

W okresie Rzeczypospolitej szlacheckiej w organizacji i działaniu sądu królewskiego nastąpiły istotne zmiany. Król pozostał najwyższym sędzią do 1578 r.

W tym czasie sąd królewski nadal występował w formie sądu nadwornego, komisarzkiego i sejmowego. Sąd komisarzski po 1504 r. praktycznie stracił swoje uprawnienia, zaś pozostałe sądy po 1578 r. znacznie je rozszerzyły. Największym obciążeniem sądu królewskiego było rozpatrywanie apelacji (od 1523 r.). Wieloletnie zaległości w ich rozpoznawaniu wymusiły jego reformę.

Sąd sejmowy sądził pod przewodnictwem króla z wyjątkiem spraw o obrazę majestatu. Składał się z obecnych na sejmie senatorów-asesorów, a od 1588 r. również 8 deputowanych szlacheckich.

Sąd asesorski koronny, zwany Asesorią, wykształcił się w XVI w. z sądu nadwornego, usamodzielniając się w odrębną judykaturę w XVII w. Do 1764 r. składał się z kancлера lub podkanclerza, referendarzy, rejentów kancelarii, jednego lub dwóch sekretarzy królewskich i pisarza dekretowego.

Sąd relacyjny był formą sądu asesorskiego z udziałem króla i obecnych na dworze senatorów. Był zasadniczo sądem apelacyjnym dla obszarów lennych Korony — Prus

²⁹ R. Łaszewski, *Monarchia stanowa*, (w:) R. Łaszewski, S. Salmonowicz, *Historia ustroju Polski*, op. cit., s. 38–39.

³⁰ R. Łaszewski, *Rzeczpospolita szlachecka*, (w:) R. Łaszewski, S. Salmonowicz, *Historia ustroju Polski*, op. cit., s. 41.

Książęcych i Kurlandii. Orzekał również w sporach między unitami a prawosławnymi o zabór cerkwi i jej dóbr (od 1641 r.) oraz rozpatrywał apelacje od wyroków biskupów prawosławnych (od 1676 r.).

W 1507 r. powstały sądy referendarskie. Powołano dwóch referendarzy — świeckiego i duchownego. Zastąpili oni sędziego nadwornego, którego urząd zanikł. Początkowo należało do nich przesłuchiwanie stron i referowanie spraw w Asesorii. W drugiej połowie XVI w. zaczęli sądzić, jako najwyższy sąd dominialny króla, sprawy chłopów z dóbr królewskich. Z czasem stali się również organem ustawodawczym dla wsi królewskich, wydając ordynacje regulujące stosunki wiejskie. Językiem urzędowym był polski. Przed sądem stosowano postępowanie skrócone, a jego wyroki egzekwowali komisarze.

Sąd marszałkowski sądził w rezydencji króla, a jego jurysdykcja obejmowała przestępstwa popełnione na dworze królewskim lub w miejscu pobytu monarchy. Z czasem przejął sprawy o najem lokali, gry w karty w stolicy i przestępstwa popełnione w jurydykach warszawskich. Jego wyroki miały sankcję natychmiastowej wykonalności³¹.

Sądy konfederackie rozwinęły się w XVII w. jako sądy nadzwyczajne, fungujące w okresie konfederacji, gdyż zgodnie z teorią tej instytucji stanu nadzwyczajnego, w okresie trwania konfederacji zawieszeniu uległo funkcjonowanie sądów zwykłych. Sądami konfederackimi funkcjonującymi tylko w okresie bezkrólewia były sądy kapturowe.

Działy one jedynie w sprawach niecierpiących zwłoki i o naruszenie porządku publicznego. Sędziami byli delagaci szlachty wybrani w sejmiku kapturowym. Stronę kancelaryjno-formalną przygotowywały sądom kapturowym sądy ziemskie.

Sądami pierwszej instancji dla stanu szlacheckiego były sądy ziemskie, sądy grodzkie i sądy podkomorskie. Sądami drugiej instancji były przez krótki czas (poza sądem królewskim), sądy wiecowe i sądy ostatniej instancji, a po 1578 r. Trybunał Koronny i Trybunał Litewski, wszystkie tworzone w związku z wprowadzeniem w 1523 r. do procesu ziemskiego instytucji apelacji. Sądy ostatniej instancji tworzone je kilkakrotnie w latach 60. i 70. XVI w. i odsyłano do nich zaległe apelacje z sądu królewskiego. Podobnie jak sądy wiecowe zanikły wraz z utworzeniem trybunałów³².

Trybunał Koronny utworzono w 1578 r., po zrzeczeniu się przez Stefana Batorego praw do najwyższego sądownictwa. Składał się z 27 deputatów szlacheckich, będących przedstawicielami szlachty — wybieranymi corocznie na sejmikach deputackich — w liczbie 1 lub 2 z każdego województwa, oraz 6 deputatów duchownych, wybieranych na synodach diecezjalnych, na czele z prezydentem (łącznie 33 osoby). Trybunałowi przewodniczył marszałek. Deputaci szlacheccy nie musieli mieć wykształcenia prawniczego, a ich ponowny wybór mógł nastąpić dopiero po 4 latach. Na zasadach wyłączności sądzili oni w sprawach szlacheckich, zaś w sprawach mieszanych stanowili połowę składu.

W 1590 r. liczbę deputatów szlacheckich zwiększono do 51, a duchownych do 8, lecz w 1726 r. powrócono do poprzedniego składu.

Trybunał Litewski utworzono w 1581 r. Składał się z 46 deputowanych szlacheckich. W 1726 r. podzielono go na Trybunał Wileński i Trybunał Nowogródzko-Miński. Trybunał rozpatrywał apelacje od wyroków sądów ziemskich, grodzkich i podkomorskich zarówno w sprawach karnych, jak i cywilnych. Orzeczenie było ostateczne i powinno było zapaść jednomyślnie. Kiedy jednomyślności nie osiągnięto w trzecim głosowaniu, sprawę

³¹ *Historia ustroju i prawa Polski w pigułce*, op. cit., s. 52–54.

³² R. Łaszewski, *Rzeczpospolita szlachecka*, (w:) R. Łaszewski, S. Salmonowicz, *Historia ustroju Polski*, op. cit., s. 60–61.

odsyłano do sądu sejmowego. Od połowy XVII w. Trybunał zaczął również rozpatrywać sprawy w I instancji. Spowodowało to znaczne spowolnienie orzecznictwa³³.

W sądownictwie miast nadal utrzymywała się dotychczasowa struktura wymiaru sprawiedliwości. Natomiast wobec powołania pod koniec XVI w. Asesorii, najwyższego sądu apelacyjnego w sprawach miejskich, ograniczeniom zaczęło podlegać orzecznictwo sądów wyższych prawa niemieckiego, aż w końcu ich jurysdykcja zanikła, np. Sądu Sześciu Miast dla Małopolski, który w praktyce przestał funkcjonować w połowie XVII w., a formalnie zniesiono go w 1725 r. Najdłużej, bo aż do 1791 r., utrzymał się Sąd Wyższy Prawa Niemieckiego na Zamku Krakowskim. Miejsce sądów wyższych zaczęły zajmować, obok sądu asesorskiego, do którego kierowano apelacje od sądów większych miast królewskich, również sądy starościńskie dla mniejszych miast królewskich i sądy dominialne dla miast prywatnych.

Po likwidacji sołectw we wsiach na prawie niemieckim zaczęły zanikać sądy sołtysie. Ich miejsce zajęły sądy wójtowskie, które w XVI w. pojawiły się również w królewskich wsiach, wsiach kościelnych i magnackich. Składały się z wójta, podwójciego, 2–7 przysiężnych i pisarza. Przeważnie wybierała ich gromada, a zatwierdzał pan lub jego urzędnik. Wszyscy byli chłopami. Zakres kompetencji sądu wójtowskiego określał pan wsi. Od jego wyroków można się było odwołać do sądów dominialnych.

Sądy dominialne dzieliły się na:

- dworskie (sądziły w sprawach jednej lub kilku wsi skupionych wokół folwarku, a przewodniczył im administrator),
- kluczowe (obejmowały swoją jurysdykcją kilka lub więcej folwarków i przewodniczył im ekonom. Można się było od ich wyroków odwołać do starosty (królewskiej) lub do pana,
- centralne (obejmowały wszystkie klucze. Złożone były z przedstawicieli niższych sądów dominialnych pod przewodnictwem zarządu generalnego).

Rzadkością były sądy pańskie, sprawowane przez pana osobiście lub przez urzędników i wójtów z członkami ław. Ich uprawnienia obejmowały wszystkie sprawy cywilne i karne. Od wydanych wyroków można się było odwołać do sądów królewskich.

Sądami specjalnymi były sądy rugowe. Odbýwały się przeważnie w okresie Wielkiego Postu. Sądził w nich pan wsi, urzędnicy, wójt i ława.

Sesja sądowa gromadziła obowiązkowo ludność jednej lub kilku wsi. Z oskarżeniami występowała specjalnie wyznaczeni rugownicy, którzy przedstawiali wszystkie znane sobie sprawy, jakie nie znalazły rozstrzygnięcia w innych sądach. Oprócz nich ze skargą mógł wystąpić każdy chłop, który nie znalazł sprawiedliwości lub słyszał o przestępstwie.

Wiek XVI przyniósł ograniczenie kompetencji rzeczowej i podmiotowej sądów kościelnych. W okresie reformacji szlachta, która podjęła próbę uwolnienia się spod ich jurysdykcji, uzyskała pozbawienie sądów duchownych egzekucji starościńskiej (1563 r.). Kontrreformacja przywróciła jednak starościńskie „prawo miecza” w 1592 r. wyrokiem sądów kościelnych³⁴.

1.4. Monarchia konstytucyjna

Ostatnie trzydzieści lat istnienia Polski przedrozbiorowej (1764–1795) to okres wszechstronnego rozwoju instytucji państwowych, rozwoju gospodarki, rozwoju kulturalnego

³³ *Historia ustroju i prawa Polski w pigulce*, op. cit., s. 52–53.

³⁴ *Ibidem*, s. 55–56.

i zmian społecznych. Jednocześnie jednak jest to okres ograniczania suwerenności państwa polskiego, redukcji jego terytorium i wreszcie, w końcówce tego okresu, utrata przez Polaków państwowości³⁵.

Konstytucja 3 maja zapowiadała przeprowadzenie daleko idących reform w zakresie ustroju sądów. Zapowiedź częściowo urzeczywistniano w szeregu obszernych ustaw z 1791 r. („Sądy sejmowe” i „Urządzenie sądów miejskich i asesorii”) oraz z 1792 r. („Sąd ziemiański” i „Sąd trybunalski koronny”)³⁶.

Najwyższym sądem w Rzeczypospolitej był nadal sąd sejmowy. W sądzie asesorskim, który pozostał najwyższym sądem dla miast, znaleźli się wreszcie przedstawiciele miast. Przed sąd ten mogły też trafiać odwołania od sądów miast prywatnych, jeżeli wyrażali na to zgodę ich właściciele. Sąd referendarski został ograniczony w swych kompetencjach przez wyjęcie spod jego jurysdykcji spraw kryminalnych. Te w trybie apelacyjnym miały trafiać do sądu najbliższego z miast królewskich. Pozostały mu więc tylko sprawy prywatne: cywilne i karne. Od czasów Sejmu Czteroletniego sąd referendarski miał sędzić w dwóch czteromiesięcznych kadencjach. Nowymi sądami szczebla centralnego stały się sądy komisji rządowych. Szczególne znaczenie miały tu sądy komisji skarbowych, które sędziły w sprawach „o pokrzywdzenie i naruszenie skarbu Rzeczypospolitej w dochodach” oraz o przestępstwa urzędników skarbowych. Do 1791 r. kompetentne były też w sprawach handlowych (od 1791 r. przejęły te sprawy sądy ziemiańskie). Sądy komisji wojskowych sprawowały sądownictwo nad żołnierzami. Sądy komisji policji właściwe były w sprawach miar i wag, nieposłuszeństwa władzom miejskim, przestępstw urzędników miejskich. Komisje porządkowe cywilno-wojskowe rozstrzygały spory między cywilami, a wojskowymi. Sądy komisji sędziły wszystkich, bez względu na przynależność stanową, były więc pierwszymi u nas sądami powszechnymi. Sędziły w pierwszej i jedynej instancji.

W sądownictwie szlacheckim istotne zmiany zaszły w sądach pierwszej instancji. Połączono sądy ziemskie, grodzkie i podkomorskie w jeden sąd, sąd ziemiański. Sądy ziemiańskie miały być zawsze gotowe, tzn. urzędować stale, a nie na okresowych rokach. Sądy ziemiańskie powołano w 1792 r. Drugą instancją w prawie ziemskim pozostał nadal Trybunał. Od 1792 r. w Koronie ustanowiono dwa trybunały, osobno dla Małopolski z siedzibą w Lublinie i osobno dla Wielkopolski z siedzibą w Piotrkowie Trybunalskim. Trybunały miały odtąd funkcjonować stale. Celem tej reformy było przyspieszenie załatwiania spraw wpływających z odwołania od sądów pierwszej instancji.

Reforma sądów miejskich była najbardziej gruntowna. Sądownictwo w miastach podzielono na dwa piony, cywilne i karne. W sprawach cywilnych istniały trzy instancje tj. pierwsza to sąd burmistrza sądującego wraz z czterema sędziami, druga to sąd apelacyjny wydziałowy i trzecia sąd asesorski. W pionie karnym przewidziano tylko dwie instancje: pierwsza to sąd wydziałowy, a druga to sąd asesorski.

W sądach dominialnych, zgodnie z prawami kardynalnymi z 1768 r., nie można było orzekać kary śmierci. W wypadku popełnienia przez poddanego przestępstwa, za które taka kara groziła należało sprawę odesłać do najbliższego sądu grodzkiego (później ziemiańskiego) lub miejskiego³⁷.

³⁵ R. Łaszewski, *Ku Monarchii Konstytucyjnej*, (w:) R. Łaszewski, S. Salmonowicz, *Historia ustroju Polski*, op. cit., s. 63.

³⁶ S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie. Korona*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 2001, s. 204.

³⁷ R. Łaszewski, *Ku Monarchii Konstytucyjnej*, (w:) R. Łaszewski, S. Salmonowicz, *Historia ustroju Polski*, op. cit., s. 79–80.

Na wymiar sprawiedliwości Monteskiusz zapatruje się jak na odrębny od władzy prawodawczej i wykonawczej przejaw zwierzchnictwa ludu, mający stanowić trzecią władzę, niezależną od dwóch pozostałych. Twierdzenie to jednak często bywa podawane w wątpliwość. Istnieje pogląd przeciwny, niejednokrotnie wygłaszany z mównicy francuskiej, a liczący obecnie w gronie prawników francuskich wielu zwolenników. Widzi on we władzy sądowej składową część władzy wykonawczej, poniekąd jej gałąź. Rozumuje na pozór z wielką ścisłością. W życiu prawa, powiadają, można zauważyć dwa momenty i dwie odrębne fazy tj. chwilę powstania i chwilę wykonania, czynność twórczą i czynność wykonawczą. To też można sobie wyobrazić tylko dwie władze: prawodawczą i wykonawczą. Wątpliwości i spory, jakie mogą powstać przy stosowaniu przepisu, stanowią tylko przypadkową okoliczność, towarzyszącą jego wykonaniu, należą więc do dziedziny władzy wykonawczej. Życzyć tylko wypada, aby ta ostatnia poleciła rozstrzyganie ich specjalnym urzędnikom. Pomysł to nie nowy³⁸.

2. Sądownictwo w okresie międzywojennym (1918–1939)

Sprawowanie wymiaru sprawiedliwości należało w II Rzeczypospolitej do sądów powszechnych i sądów szczególnych. Pomocnicze funkcje pełniły prokuratura, Prokuratoria Generalna, adwokatura i notariat.

Najważniejszą pozycję wśród tych instytucji zajmowały niezależne sądy, które zgodnie z konstytucją marcową były organami narodu w zakresie wymiaru sprawiedliwości. Konstytucja kwietniowa uznała sądy za organy państwa, pozostające pod zwierzchnictwem prezydenta. Wykluczała też z sądownictwa udział reprezentantów społeczeństwa³⁹.

Sądownictwo, zgodnie z zasadami określonymi w Konstytucji, miało być niezależne od administracji. Ministerstwo Sprawiedliwości miało zajmować się, siecią sądów jedynie pod względem administracyjnym. Wprowadzona jednak przez sanację praktyka doprowadziła do poważnego uzależnienia aparatu sądowego od decyzji władz administracyjnych. W szczególności osiągnięto to za pomocą przenoszenia sędziów do innych sądów, przenoszenia ich w stan nieczynny, lub na emeryturę⁴⁰.

Sądy powszechne uzyskały jednolitą organizację na podstawie prawa o ustroju sądów powszechnych z 1928 r. Tworzyły ją sądy grodzkie (548 w 1936 r.), sądy okręgowe (45), sądy apelacyjne (7) i Sąd Najwyższy. Sądy grodzkie były sądami I instancji, orzekającymi jednoosobowo w drobnych sprawach cywilnych i karnych⁴¹. Organami tych sądów mieli być niepowołani nigdy sędziowie pokoju⁴². Sądy okręgowe jako sądy II instancji rozstrzygały odwołania od sądów grodzkich. Były sądami I instancji w ważniejszych sprawach karnych i cywilnych. Orzekały w kompletach 3-osobowych lub jednoosobowo⁴³. Podstawową tego przyczyną było brak wykwalifikowanych kadr. W sądach okręgowych działać miały sądy przysięgłych, składające się z trybunału i ławy złożonej z 12 przysięgłych. Sądy te miały przekazać sprawy o zbrodnie i przestępstwa polityczne. Sędzią przysięgłym miał być tylko mężczyzna, w wieku 30–70 lat, korzystający z pełni praw obywatelskich, potrafiący czytać

³⁸ A. Esmein, *Prawo konstytucyjne*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2013, s. 390–391.

³⁹ K. Krasowski, *Polska w XIX i XX w.*, (w:) K. Krasowski, M. Krzymkowski i in., *Historia ustroju państwa*, Ars boni et aequi, Poznań 1994, s. 358.

⁴⁰ A. Ajnenkiel, *Polska Odrodzona 1918–1939*, (w:) A. Ajnenkiel, B. Leśnodorski i in., *Historia ustroju Polski*, PWN, Warszawa 1970, s. 210.

⁴¹ K. Krasowski, *Polska w XIX i XX w.*, (w:) K. Krasowski, M. Krzymkowski i in., *Historia...*, op. cit., s. 359.

⁴² R. Łaszewski, *Polska w okresie międzywojennym 1918–1939*, (w:) R. Łaszewski, S. Salmonowicz, *Historia...*, op. cit., s. 156.

⁴³ K. Krasowski, *Polska w XIX i XX w.*, (w:) K. Krasowski, M. Krzymkowski i in., *Historia...*, op. cit., s. 359.

i rozumiejący po polsku. Listy przysięgłych miały układać zarządy gmin, a spośród tej listy sąd okręgowy powoływał przysięgłych. Ława ta miała orzekać o winie. W praktyce sądy przysięgłych działały tylko na terenie byłego zaboru austriackiego. Zniesione zostały podobnie jak sądy pokoju ustawą z 1938 r.⁴⁴ W sądach tych działały wydziały handlowe, rozpatrujące sprawy przez sędziego okręgowego i 2 ławników mianowanych przez ministra sprawiedliwości, oraz jednoosobowe sądy dla nieletnich.

Sądy apelacyjne były sądami II instancji w stosunku do orzeczeń sądów okręgowych oraz sądami I instancji w sprawach przekazanych przez ustawę. Orzekały w składzie 3-osobowym⁴⁵.

Sądy apelacyjne usytuowane były w następujących miastach, tj. w Warszawie, w Lublinie i Wilnie — były to okręgi sądowe dla byłego zaboru rosyjskiego, we Lwowie i Krakowie — dla byłego zaboru austriackiego, w Poznaniu i Toruniu dla byłego zaboru pruskiego oraz w Katowicach dla województwa śląskiego (zarówno dla jego górnośląskiej części, w której obowiązywało ustawodawstwo niemieckie, jak i dla Śląska cieszyńskiego należącego do obszaru prawnego byłego zaboru austriackiego)⁴⁶.

Sąd Najwyższy był najwyższą instancją dla sądów powszechnych. Rozstrzygał w trybie kasacyjnym odwołania od orzeczeń sądów II instancji oraz orzekał w sprawach przekazanych mu ustawą. Czuwał nad jednolitością orzecznictwa sądowego. Dzielił się na dwie izby tj. cywilną i karną, a w 1938 r. utworzono trzecią izbę dla spraw adwokatury. Orzeczenia Sądu Najwyższego mogły być wydawane w składzie 3-, 5- lub 7-osobowym, w składzie całej izby lub Zgromadzenia Ogólnego⁴⁷.

Sądy szczegółowe to:

- sądy wojskowe (od 1919 r.),
- sądy pracy (od 1928 r.),
- sądy wyznaniowe — dla osób duchownych, a dla świeckich z kompetencjami w sprawach małżeńskich,
- Trybunał Stanu (sądzący Prezydenta, premiera i ministrów — od 1921 r.),
- Trybunał Kompetencyjny (rozstrzygający spory między organami administracji państwowej a sądami — od 1925 r.),
- Najwyższy Trybunał Administracyjny (NTA) (od 1922 r.)⁴⁸.

Sądy wojskowe były właściwe dla żołnierzy, podoficerów i oficerów, a w niektórych sprawach także dla osób cywilnych. Orzekały na podstawie wojskowych kodeksów — karnego i postępowania karnego.

Sądy pracy utworzono w 1928 r. Wyrokowały w sprawach cywilnych wynikających ze stosunku pracy, a także w sprawach karnych związanych z ochroną pracy najemnej. Orzeczenia zapadały w składzie 1 sędziego zawodowego i 2 ławników, z których jeden reprezentował pracodawcę, a drugi pracobiorcę. Od wyroków tych sądów przysługiwało odwołanie do sądów okręgowych.

⁴⁴ R. Łaszewski, *Polska w okresie międzywojennym 1918–1939*, (w:) R. Łaszewski, S. Salmonowicz, *Historia...*, op. cit., s. 156.

⁴⁵ K. Krasowski, *Polska w XIX i XX w.*, (w:) K. Krasowski, M. Krzymkowski i in., *Historia...*, op. cit., s. 359.

⁴⁶ A. Ajnenkiel, *Polska Odrodzona 1918–1939*, (w:) A. Ajnenkiel, B. Leśnodorski i in., *Historia...*, op. cit., s. 210.

⁴⁷ K. Krasowski, *Polska w XIX i XX w.*, (w:) K. Krasowski, M. Krzymkowski i in., *Historia...*, op. cit., s. 360.

⁴⁸ K.M. Nawacka, *II Rzeczpospolita*, (w:) S. Gajewski, K.M. Nawacka, *Historia ustroju Polski 966–1997*, Wydawnictwo LITTERA, Olsztyn, 2003, s. 148–149.

Sądy wyznaniowe działały wyłącznie na terenie byłego zaboru rosyjskiego (wraz z byłym Królestwem Polskim) i były właściwe dla rozpatrywania spraw małżeńskich członków danego związku wyznaniowego, które również regulowało ustrój tych sądów⁴⁹.

Organem właściwym do osądzenia osób pociągniętych przez Sejm do odpowiedzialności konstytucyjnej był Trybunał Stanu. Dotyczyło to prezydenta i ministrów, wobec których mogły być także orzeczone kary na podstawie kodeksu karnego. Przewodniczącym Trybunału Stanu, istniejącego od 1921 r., był pierwszy prezes Sądu Najwyższego, a jego członkowie pochodzili z wyboru Sejmu (8) i Senatu (4). Do Trybunału Stanu do 1935 r. wchodziło jedynie sześciu członków spoza składu parlamentu powoływanych przez prezydenta⁵⁰.

Trybunał Kompetencyjny został utworzony na podstawie ustawy z 1925 r., realizującej zapowiedź konstytucji marcowej o powołaniu trybunału do rozstrzygania sporów o właściwość pomiędzy władzami administracyjnymi a sądami. Trybunał Kompetencyjny składał się z 2 prezesów i 14 członków mianowanych przez prezydenta na wniosek Rady Ministrów.

Najwyższy Trybunał Administracyjny utworzono w 1922 r., wykonując art. 73 konstytucji marcowej, który stanowił, że do orzekania o legalności aktów administracyjnych, w zakresie administracji rządowej, jak i samorządowej, zostanie powołane sądownictwo administracyjne, oparte w swej organizacji na współdziałaniu czynnika obywatelskiego z Najwyższym Trybunałem Administracyjnym na czele. Nie zdołano natomiast zorganizować sądów administracyjnych niższych szczebli. Istniały one, na podstawie przepisów pruskich, jedynie w województwie poznańskim, pomorskim i śląskim. Sądami I instancji były tu wydziały powiatowe lub miejskie, a sądami II instancji wojewódzkie sądy administracyjne orzekające z udziałem czynnika społecznego (sędziowie niezawodowi). Dla sądów tej dzielnicy NTA był sądem III instancji. Dla pozostałych obszarów państwa NTA był jedynym sądem administracyjnym, orzekającym ostatecznie o legalności decyzji i zarządzeń administracyjnych w wydanych w ostatniej instancji.

Najwyższy Trybunał Administracyjny składał się z pierwszego prezesa, prezesów i sędziów mianowanych przez prezydenta. Zbudowany był z dwóch izb tj. ogólnoadministracyjnej i skarbowej. Orzeczenia były wydawane w składzie 3 lub 7 sędziów, bądź też Zgromadzenia Ogólnego⁵¹.

Naczelna władza sądowa w Wolnym Mieście Gdańsk należała do Sądu Najwyższego. Przewodniczył mu Prezydent. Sąd dzielił się na dwa senaty tj. cywilny i karny. Każdy z nich orzekał w kompletach 5-osobowych, z wyjątkiem podejmowania uchwał w przedmiocie zasad prawnych i orzeczeń rewizyjnych w sprawie konstytucyjności ustaw, które zapadały na posiedzeniach plenarnych. Sąd Najwyższy pełnił kompetencje najwyższej instancji sądowej, Trybunału Stanu, Trybunału Konstytucyjnego, Trybunału Wyborczego i sądu administracyjnego.

Ponadto w I instancji orzekał w sprawach o zdradę oraz w II instancji od wyroków sądu krajowego wydanych odpowiednio w I lub II instancji.

Sądowi Najwyższemu podlegał sąd krajowy, którego okręg obejmował obszar całego Wolnego Miasta. Rozstrzygał on w I instancji sprawy cywilne i karne, nieprzydzielone sądom grodzkim, oraz w II instancji odwołania i zażalenia od wyroków sądów niższych. Na

⁴⁹ K. Krasowski, *Polska w XIX i XX w.*, (w:) K. Krasowski, M. Krzymkowski i in., *Historia...*, op. cit., s. 360.

⁵⁰ M. Kallas, *Historia ustroju Polski*, PWN, Warszawa 2005, s. 404.

⁵¹ K. Krasowski, *Polska w XIX i XX w.*, (w:) K. Krasowski, M. Krzymkowski i in., *Historia...*, op. cit., s. 360–361.

szczeblu najniższym znajdowały się sądy grodzkie. Rozpoznawały one w I instancji sprawy cywilne i karne, jeżeli nie były one zastrzeżone dla sądów hierarchicznie wyższych. Sądy grodzkie utworzono w Gdańsku, Sopocie, Nowym Stawie i Nowym Dworze Gdańskim⁵².

Na terenach wcielonych do Rzeszy i ZSRR obowiązywało prawo okupanta. Ludność na nich zamieszkała doświadczała jednak bardzo często „bezprawia”, gdzie o życiu i śmierci decydowały tylko organy policyjne (gestapo, NKWD), partyjne (NSDAP) lub samowola administracji. Organy NKWD mogły wymierzyć karę pozbawienia wolności w przymusowych obozach pracy (od 3 do 15 lat) lub karę wysiedlenia.

W okręgach i prowincjach, do których włączono ziemie polskie, podobnie jak na terenie całej Rzeszy, sądem najwyższej instancji był Wyższy Sąd Krajowy, któremu podlegały sądy w poszczególnych rejencjach (Sądy Krajowe — Landesgerichte), a w powiatach Sądy Powiatowe (Amtsgerichte). Obok nich jednak istniały również sądy wojskowe i sądy specjalne. Wojskowe sądy polowe rozpatrywały sprawy o szpiegostwo. Wojskowe sądy doraźne przeszły później do kompetencji cywilnych sądów specjalnych. Organy policji i gestapo jednoosobowo podejmowały na przykład decyzję o osadzeniu Polaków w obozach zagłady. Najwyższą instancją sądów specjalnych był Trybunał Ludowy w Berlinie.

Na terenach anektowanych do ZSRR, obok sądów partyjnych i sądów NKWD, funkcjonowały sądy powszechne. Ich sieć pokrywała się z siatką administracji terenowej, funkcjonującej w Białoruskiej i Ukraińskiej Republice Radzieckiej. Istniały więc tam wybieralne sądy rejonowe, zwane ludowymi, sądy obwodowe i Sąd Najwyższy.

W GG Niemcy podlegali prawu i sądownictwu niemieckiemu. Sprawy, dotyczące Polaków, o ile nie miały znamion politycznych, rozstrzygały zachowane sądy polskie w oparciu o prawo polskie. Wszystkie sprawy Polaków, które związane były z ich działalnością konspiracyjną, lub dotyczyły obchodzenia przepisów władz okupacyjnych, sądziły sądy niemieckie, najczęściej sądy policyjne. Wprowadzono obowiązek pracy dla wszystkich Polaków, których wywożono na roboty przymusowe do Niemiec. Najdotkliwiej prześladowano Żydów i Cyganów, wobec których realizowano politykę eksterminacyjną, prowadzącą do ich zupełnego wyniszczenia.

Polskie Państwo Podziemne (PPP) dysponowało również własnym sądownictwem. Na początku samoczynnie powstawały Sądy Kapturowe, które skazywały na śmierć za zdradę kraju, szpiegostwo i denuncjacje na rzecz okupanta. Komitet Rady Ministrów dla Spraw Kraju w dniu 16 kwietnia 1940 r. sądy te zalegalizował. W listopadzie 1941 r. przemianowano je na jednoinstancyjne Wojskowe Sądy Specjalne, wydające wyroki skazujące lub uniewinniające. Funkcjonowały one przy strukturach ZWZ-AK. Obok nich w grudniu 1942 r. powołano odrębne Cywilne Sądy Specjalne przy delegaturach okręgowych. Sądami specjalnymi były też Komisje Sądzące Walki Podziemnej. Rozpatrywały nieetyczne postęпки Polaków. Orzekały naganę za antyspołeczne postawy, konfiskatę, infamię a nawet kary cielesne. Obok sądownictwa państwowego wymiarem sprawiedliwości zajmowały się również partie polityczne, posiadające własne formacje wojskowe.

Sądownictwo PPP uznaje się za legalną władzę państwową, wyrokującą w imieniu Rzeczypospolitej Polskiej. Co prawda władze Polski Ludowej wyroków tego sądownictwa nie zalegalizowały, ale też nigdy prawnie wyroki te nie zostały zdezwuowane⁵³.

⁵² *Historia ustroju i prawa Polski w pigułce*, op. cit., s. 259–260.

⁵³ K.M. Nawacka, *Państwo polskie w latach II wojny światowej*, (w:) S. Gajewski, K.M. Nawacka, *Historia...*, op. cit., s. 172–173.

3. Sądownictwo w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (1945–1989)

System polskiego sądownictwa obejmował sądy powszechne i sądy szczególne. Na ich czele stał Sąd Najwyższy. Przyjęto przy tym dwuinstancyjność systemu⁵⁴. Poza sądownictwem w Polsce Ludowej powołano sądy społeczne działające na podstawie Ustawy o sądach społecznych z 30 marca 1965 r. Nie wymierzały one kary. Wydawały orzeczenia w drobnych sprawach karnych i m.in. o naruszenie zasad współżycia i ładu społecznego. Poza systemem sądowym usytuowany jest Trybunał Konstytucyjny i Trybunał Stanu⁵⁵.

Struktura i hierarchia sądów powszechnych przedstawiała się następująco:

- sądy grodzkie były sądami I instancji w drobnych sprawach cywilnych i karnych. Orzekały zawsze w składzie jednoosobowym. Przy sądach grodzkich (lub samoistnie) mogły być tworzone sądy pracy, które wprawdzie były sądami szczególnymi, a nie powszechnymi, ale były z systemem sądów powszechnych powiązane także poprzez system środków odwoławczych. Od ich orzeczeń przysługiwała apelacja do sądów okręgowych oraz ewentualnie kasacja do Sądu Najwyższego. Sądy pracy były w II Rzeczypospolitej tymi sądami, które wyjątkowo sędziły w składzie ławniczym,
- sądy okręgowe były sądami w I instancji w ważniejszych sprawach cywilnych i karnych oraz sądami II instancji od orzeczeń sądów grodzkich, jak też rozpatrywały środki odwoławcze od postanowień sędziów śledczych. Orzekały w składzie bądź trzyosobowym, bądź jednoosobowo. Dzieliły się na wydziały. W sądach okręgowych okręgów o znacznym obrocie handlowym Minister Sprawiedliwości powoływał wydziały handlowe dla rozpoznawania w I instancji spraw z tego zakresu. „Sąd handlowy” orzekał w składzie jednego sędziego okręgowego oraz dwóch ławników („sędziów handlowych”) mianowanych przez Ministra Sprawiedliwości spośród osób posiadających znajomość obrotu handlowego i zwyczajów handlowych, których proponowały izby przemysłowo-handlowe. Wydziały handlowe zostały zniesione w 1949 r. w związku z powołaniem państwowego arbitrażu gospodarczego. W sądach okręgowych Minister powoływał również — na prawach wydziału — sądy dla nieletnich, zawsze funkcjonujące w składzie jednoosobowym. W 1949 r. powołano 34 takie sądy, a w 25 lat później było ich 154,
- sądy apelacyjne były II instancją od orzeczeń sądów okręgowych, zupełnie wyjątkowo mogły orzekać jako I instancja. Orzekały w składzie trzyosobowym, wyjątkowo jednoosobowym. Dzieliły się na wydziały,

Sąd Najwyższy w istocie nie był sądem powszechnym, ale stał na czele sądownictwa powszechnego. Ze strukturami sądów powszechnych powiązany był poprzez system środków odwoławczych tj. przede wszystkim rozpatrywał kasacje od orzeczeń sądów apelacyjnych i okręgowych⁵⁶.

Ustawa z 20 lipca 1950 r. o zmianie prawa o ustroju sądów powszechnych wchodziła w życie od 1 stycznia 1951 r. O ile zmiany ustrojowe z 1949 r. dotyczyły głównie wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych, o tyle obecnie odnosiły się w równym stopniu także do spraw cywilnych.

Stworzono trzyszczeblową strukturę sądów powszechnych:

- sądy powiatowe stanowiły najważniejsze ogniwo w systemie sądów powszechnych, gdyż właściwością obejmowały zdecydowaną większość spraw cywilnych i karnych w I in-

⁵⁴ K.M. Nawacka, *Polska Ludowa*, (w:) S. Gajewski, K.M. Nawacka, *Historia...*, op. cit., s. 198.

⁵⁵ M. Kallas, op. cit., s. 408.

⁵⁶ A. Lityński, *Organy ochrony prawnej*, (w:) M. Kallas, A. Lityński, *Historia ustroju i prawa Polski Ludowej*, LexisNexis, Warszawa 2003, s. 212.

stancji. Ponadto do kompetencji sądów powiatowych należało m.in. udzielanie pomocy sądowej innym sądom i organom *quasi*-sądowym, nadzór nad sądami społecznymi, prowadzenie ksiąg wieczystych, postępowanie egzekucyjne w sprawach cywilnych. To ostatnie mogło być prowadzone bądź przez sam sąd, bądź przez komornika, który w tym wypadku występował w charakterze organu wykonawczego sądu. Na czele sądu stał prezes. Większe sądy powiatowe dzieliły się na wydziały cywilne i karne. Minister Sprawiedliwości w drodze rozporządzenia tworzył w większości sądów powiatowych wydziały dla nieletnich (sądy dla nieletnich). Mógł też tworzyć wydziały zamiejscowe, jak również zarządzić odbywanie stałych roków sądowych w określonych miejscowościach. Później (od 1978 r., zwłaszcza od 1982 r.) powołane zostały jeszcze wydziały rodzinne i nieletnich, czyli tzw. sądy rodzinne, będące wyspecjalizowanymi wydziałami w sądach rejonowych, które skupiły wszystkie sprawy dotyczące rodziny. W związku z likwidacją powiatów w 1975 r. sądy powiatowe przemianowano na sądy rejonowe,

- sądy wojewódzkie generalnie miały analogiczną strukturę do sądów powiatowych, z tym że zawsze dzieliły się na wydziały. Z reguły były to wydziały cywilne dla spraw w I instancji i dla spraw II instancji oraz wydziały karne I instancji i II instancji, jak też jeszcze inne (prezydialny, ewentualnie penitencjarny). Minister Sprawiedliwości mógł tworzyć ośrodki zamiejscowe, jak też ustalić stałe roki w innej miejscowości. Sądy wojewódzkie były przede wszystkim sądami II instancji w stosunku do sądów powiatowych tj. rozpatrywały rewizje od wyroków i zażalenia na postanowienia sądów powiatowych. W sprawach trudnych bądź też dużej wagi, tak cywilnych, jak i karnych, wyliczonych w k.p.c. i k.p.k., sądy wojewódzkie były sądami I instancji,

Sąd Najwyższy był II instancją od orzeczeń sądów wojewódzkich jako I instancji, czyli sprawował tzw. nadzór judykacyjny środkami zwykłymi dla sądu wyższej instancji. Ponadto w ramach nadzoru judykacyjnego przysługiwały mu środki specjalne, m.in. rozpatrywanie rewizji nadzwyczajnych, uchwalanie wytycznych wymiaru sprawiedliwości, udzielanie odpowiedzi na pytania prawne sądów niższych II instancji⁵⁷.

Sekcje tajne, zwane też sądami tajnymi, formalnie funkcjonowały w ramach sądownictwa powszechnego, ale faktycznie były wyodrębnione sekcje tajne, zwane też sądami tajnymi. Pełna historia tych sekcji („sądów”) nie jest jeszcze znana i poza Warszawą wymaga badań. Sądy tajne odbywały sesje często na terenie więzień i przez podsądnych były wówczas nazywane „sądami kiblowymi”⁵⁸. W celu rozpatrywania spraw o szczególnym charakterze wyodrębniono ze struktury sądów powszechnych osobne sądy⁵⁹. Sądy szczególne to: sądy wojskowe (od 1944 r.), okręgowe sądy pracy i ubezpieczeń społecznych (od 1975 r.) i Naczelny Sąd Administracyjny (od 1980 r.)⁶⁰.

Dekret PKWN z 23 listopada 1944 r. utworzył sądy wojskowe. Sądami pierwszej instancji były sądy garnizonowe, sądy okręgów wojskowych oraz sąd Marynarki Wojennej. Odwołania od orzeczeń tych sądów do 1962 r. rozpatrywał Najwyższy Sąd Wojskowy. Akt z 1944 r. został zastąpiony ustawą z 8 czerwca 1972 r., regulującą ustrój i zasady funkcjonowania sądów wojskowych. Przepisy tej ustawy ograniczały kompetencje sądów wojskowych, orzekających jedynie w sprawach karnych. Utrzymano sądy garnizonowe i okręgów wojskowych. Odwołania od orzeczeń kierowano do Izby Wojskowej Sądu Najwyższego.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 214–215.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 217.

⁵⁹ M. Kallas, *op. cit.*, s. 409.

⁶⁰ K.M. Nawacka, *Polska Ludowa*, (w:) S. Gajewski, K.M. Nawacka, *Historia...*, *op. cit.*, s. 198.

Charakter sądów administracyjnych miały sądy ubezpieczeń społecznych. Do końca 1974 r. działały okręgowe sądy ubezpieczeń (w województwach) oraz Trybunał Ubezpieczeń Społecznych. W 1975 r. powołano okręgowe sądy pracy i ubezpieczeń społecznych przewidziane przepisami kodeksu pracy z 1974 r.

Na mocy ustawy z 31 sierpnia 1980 r. utworzono Naczelny Sąd Administracyjny. Początkowo bezskutecznie, występowano o jego konstytucjonalizację. Został on powołany do sprawowania sądowej kontroli legalności decyzji administracyjnych. Jest jedynym naczelnym, jednoinstancyjnym sądem orzekającym w sprawach skarg na decyzje administracyjne. Siedzibą Naczelnego Sądu Administracyjnego jest Warszawa. Minister Sprawiedliwości powołał kilkanaście jego ośrodków zamiejscowych. W jego skład wchodzi prezes, wiceprezesi, prezesi ośrodków zamiejscowych oraz sędziowie⁶¹.

Dekretem z 12 września 1944 r. o specjalnych sądach karnych dla spraw zbrodniarzy faszystowsko-hitlerowskich zapowiedziano tworzenie w każdym okręgu sądu apelacyjnego — po jednym specjalnym sądzie karnym. Specjalne sądy karne zostały zlikwidowane dekretem z 17 października 1946 r. o zniesieniu specjalnych sądów karnych, a właściwymi do rozpoznawania spraw należących do tego momentu do specjalnych sądów karnych stały się sądy okręgowe, ale w składzie ławniczym. Uznano, że sądownictwo powszechne zorganizowane jest sprawnie i nie ma potrzeby utrzymywania tego rodzaju sądów szczególnych⁶².

Najwyższy Trybunał Narodowy (NTN), ustanowiony 22 stycznia 1946 r., był również szczególnym rodzajem sądu, powołanym do sądenia zbrodniarzy wojennych oraz osób odpowiedzialnych za — jak to określano — faszyzację życia państwowego oraz klęskę wrześniową. Po 1948 r. NTN zaprzestał działalności, chociaż formalnie nie został zniesiony, a sprawy zbrodniarzy faszystowskich sądziły sądy powszechne⁶³.

Trybunał Stanu to sąd szczególny, przed który można było pociągnąć do odpowiedzialności konstytucyjnej Prezydenta, członków rządu i innych szefów urzędów centralnych. Trybunał Konstytucyjny (TK) powołany został na podstawie noweli konstytucyjnej z 1982 r. oraz ustawy z 29 kwietnia 1985 r., zmienionej w 1991 r. TK orzekał o zgodności z Konstytucją ustaw oraz innych aktów normatywnych naczelnych oraz centralnych organów państwa⁶⁴.

Poza systemem sądów funkcjonowały sądy społeczne (od 1965 r.). Sądy społeczne powstały jako organy samorządowe, powołane do pojednania zważnionych stron. Skuteczność ich działania miała opierać się na sankcjach, wspartych przymusem państwowym, lecz na autorytecie moralnym członków sądu społecznego. Miały funkcjonować w zakładach pracy pod auspicjami związków zawodowych lub w miejscowościach zamieszkania. Funkcjonowały jako wiejskie, miejskie lub osiedlowe Społeczne Komisje Pojednawcze. Nad tymi ostatnimi miały sprawować opiekę rady narodowe⁶⁵, które współdziałały w tym zakresie najpierw z komitetami Frontu Jedności Narodu, a od 1984 r. — Patriotycznego Ruchu Odrodzenia Narodowego (PRON). Członków sądów wybierano w zakładach pracy, a komisji pojednawczych w komitetach FJN lub PRON. Rozpatrywały one głównie sprawy o naruszenie zasad współżycia i ładu społecznego, np. zakłócanie porządku publicznego oraz spory sąsiedzkie, rodzinne i pracownicze itd. Sądy społeczne nie wymierzały kar,

⁶¹ M. Kallas, *op. cit.*, s. 410.

⁶² *Ibidem*, s. 236–237.

⁶³ *Ibidem*, s. 237–238.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 241.

⁶⁵ K.M. Nawacka, *Polska Ludowa*, (w:) S. Gajewski, K.M. Nawacka, *Historia...*, *op. cit.*, s. 199–200.

lecz stosowały środki oddziaływania w rodzaju upomnień, nagan, przeprosin, wpłacenia określonej kwoty na cele społeczne itp.⁶⁶ Wierzone, że w społeczeństwie socjalistycznym ten typ sądu, o charakterze profilaktyczno-wychowawczym, będzie się rozwijał. Rzeczywistość okazała się bardziej prozaiczna. Sądy te w zakładach pracy nie rozwinęły się. Społeczne Komisje Pojednawcze rozstrzygały niekiedy spory sąsiedzkie, nie cieszyły się jednak większym uznaniem⁶⁷.

4. Sądownictwo w III Rzeczypospolitej — przemiany po 1989 r.

Przemiany polityczne zapoczątkowane obradami Okrągłego Stołu w 1989 r. znalazły swe odzwierciedlenie także w obszarze obowiązującego prawa i organizacji wymiaru sprawiedliwości⁶⁸.

Zmiany zaszły wreszcie w organizacji wymiaru sprawiedliwości. Wśród sądów powszechnych szczególne znaczenie miało przywrócenie sądów apelacyjnych, do czego doszło na podstawie ustawy z 13 lipca 1990 r. Od tego czasu system sądownictwa powszechnego obejmował więc sądy rejonowe, sądy wojewódzkie oraz sądy apelacyjne. Nadzór nad systemem wymiaru sprawiedliwości sprawował Sąd Najwyższy. Sądy rejonowe orzekały w pierwszej instancji i obejmowały jedną lub kilka gmin w ramach jednego województwa. Od ich wyroków przysługiwało odwołanie do sądów wojewódzkich, które tworzone dla jednego lub kilku sąsiadujących z sobą województw. W tych zaś sprawach, w których sąd wojewódzki orzekał w pierwszej instancji, odwołania kierowano do sądu apelacyjnego.

Spora część zmian odnoszących się do organizacji wymiaru sprawiedliwości spowodowała, iż w 1997 r. wydano tekst jednolity prawa o ustroju sądów powszechnych. W 1997 r. pojawiło się nowe stanowisko referendarza sądowego, któremu powierzono wykonywanie w sądach rejonowych określonych czynności w zakresie postępowania w sprawach związanych z prowadzeniem ksiąg wieczystych i rejestrów sądowych. W tym samym roku wydano prawo o ustroju sądów wojskowych. Zgodnie z art. 3 sądy wojskowe dzieliły się na garnizonowe i okręgowe⁶⁹.

W obrębie rozdziału VIII (Sądy i trybunały) w *Konstytucji*, zamieszczono wiele zasad przewodnich sądownictwa i określono organizację wymiaru sprawiedliwości w Rzeczypospolitej. Rozdział ten zawiera także postanowienia dotyczące Trybunału Konstytucyjnego i Trybunału Stanu. Nastąpiło to z woli ustrojodawcy. Wcześniej scharakteryzowano już zasadę niezawisłości sędziów i niezależności (niezawisłości) sądów. Regulacja zasad organizacji, funkcjonowania i właściwości sądów i trybunałów w nowej ustawie zasadniczej w znacznej mierze odbiega od wcześniejszych regulacji prawnych. W tej dziedzinie obowiązywały w znacznym zakresie znowelizowane postanowienia Konstytucji z 1952 r., zawarte głównie w rozdziale VII (Sąd i prokuratura).

Wymaga podkreślenia to, że w *Konstytucji* z 1997 r. władzę sądowniczą stanowią sądy i trybunały. Wynika z tego uznanie, iż trybunały są zaliczane do władzy sądowniczej. Natomiast wymiar sprawiedliwości sprawują, Sąd Najwyższy oraz sądy powszechne, administracyjne i wojskowe (art. 175 ust. 1). Przyjęto więc w tym akcie zasadę wyłączności sądowego wymiaru sprawiedliwości. Konstytucja nie dopuszcza ustawowego wprowadzenia odstępstw od tej zasady. Jedynie na czas wojny przewidziano utworzenie sądów

⁶⁶ *Historia ustroju i prawa Polski w pigułce*, op. cit., s. 306–307.

⁶⁷ K.M. Nawacka, *Polska Ludowa*, (w:) S. Gajewski, K.M. Nawacka, *Historia...*, op. cit., s. 200.

⁶⁸ L. Krzyżanowski, op. cit., s. 216.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 218–219.

wyjątkowych i wprowadzenie trybu doraźnego. W porównaniu z Małą Konstytucją z 1999 r. nastąpiło rozszerzenie systemu polskiego sądownictwa o sądy administracyjne, Konstytucja z 1997 r. wprowadziła zasadę dwuinstancyjnego postępowania sądowego (art. 176 ust. 1). Istota modelu sądownictwa przyjętego przez *Konstytucję* z 1997 r. polega na wyróżnieniu niezależnych od siebie dwóch pionów sądów tj. sądów powszechnych i administracyjnych.

Sądy i trybunały wyrokują w imieniu Rzeczypospolitej Polskiej. Organizacja, postępowanie przed sądami oraz ich właściwość są przedmiotem regulacji ustawowych. Konstytucja formułuje zasadę, że wymiar sprawiedliwości we wszystkich sprawach sprawują sądy powszechne, poza sprawami zastrzeżonymi dla innych sądów (art. 177)⁷⁰.

Konstytucja z 1997 r. zapewniła niezawisłość i nieusuwalność sędziom, powołanym przez Prezydenta RP. Na straży tych wartości postawiono Krajową Radę Sądownictwa, w której skład wchodził Pierwszy Prezes Sądu Najwyższego, Minister Sprawiedliwości, Prezes Naczelnego Sądu Administracyjnego, przedstawiciel Prezydenta RP, a nadto piętnastu sędziów, czterech posłów i dwóch senatorów (art. 187). Uszczegółowienie tych przepisów w zakresie funkcjonowania sądów powszechnych zawiera uchwalona 27 lipca 2001 r. ustawa o *Prawie o ustroju sądów powszechnych*. Nowa organizacja sądów ustalona na podstawie tego aktu prawnego przewiduje istnienie sądów rejonowych orzekających w pierwszej instancji, sądów okręgowych jako odwoławczych od wyroków sądów rejonowych oraz w niektórych sprawach sądów pierwszej instancji, wreszcie sądów apelacyjnych, rozstrzygających odwołania od wyroków sądów okręgowych wydawanych jako sądy pierwszej instancji.

Nowością stało się powołanie instytucji asystenta sędziego, którego wyznaczono do wykonywania czynności zmierzających do przygotowania spraw sądowych oraz czynności z zakresu działalności administracyjnej sądów (art. 155 ust. 1 p.u.s.p.). Zlikwidowano również kolegia do spraw wykroczeń, by zgodnie z wymogami konstytucji całość wymiaru sprawiedliwości stała się domeną sądów. Nie nastąpiło to jednak natychmiast po uchwaleniu *Konstytucji*, bowiem zgodnie z art. 237 kolegia zachowały swe funkcje jeszcze przez cztery lata (tj. do 2001 r.), a jedynie odwołania od orzeczeń kolegiów musiał rozpatrywać sąd. Także tylko on mógł orzec ewentualną karę aresztu. Po ostatecznym zlikwidowaniu kolegiów rozpatrywaniem wykroczeń początkowo zajmowały się sądy grodzkie jako wydziały sądów rejonowych. Stan taki trwał do 1 stycznia 2010 r., kiedy dotychczasowe kompetencje sądów grodzkich przejęły odpowiednie wydziały sądów rejonowych⁷¹.

Ustawa zasadnicza z 1997 r. utrzymała mimo zastrzeżeń Sądy wojskowe, będące sądami szczególnymi. Są one powołane do sprawowania wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych w Siłach Zbrojnych. Ich organizację i właściwości określa Prawo o ustroju sądów wojskowych z 21 sierpnia 1997 r. Sądy garnizonowe są sądami pierwszej, a sądy okręgu wojskowego, drugiej instancji⁷².

Nadzór nad działalnością sądów powszechnych i wojskowych w zakresie orzekania przez rozpoznawanie kasacji oraz innych środków odwoławczych sprawuje Sąd Najwyższy, którego status prawny i organizacja są regulowane przez art. 183 konstytucji oraz ustawę z dnia 23 listopada 2002 r.⁷³

Przed utworzeniem Naczelnego Sądu Administracyjnego sądami specjalnymi były sądy ubezpieczeń społecznych tj. okręgowe sądy ubezpieczeń i Trybunał Ubezpieczeń

⁷⁰ M. Kallas, *op. cit.*, s. 410–411.

⁷¹ L. Krzyżanowski, *op. cit.*, s. 220–221.

⁷² M. Kallas, *op. cit.*, s. 412.

⁷³ L. Krzyżanowski, *op. cit.*, s. 221.

Spółecznych. Sądy te działały od 1946 do 1974 r. a ich kompetencje wykraczały znacznie poza kontrolę aktów administracyjnych.

Obok sądownictwa specjalnego wyróżnia się ogólnie sądownictwo administracyjne. Taki charakter posiadał Naczelny Sąd Administracyjny funkcjonujący od 1980 r. Był to sąd jednoinstancyjny. W latach 1981–2003 miał ośrodki zamiejscowe. Do 1990 r. jego kontroli podlegały ostateczne decyzje administracyjne zgodnie z klauzulą enumeracji pozytywnej, według zaś ustawy z 24 maja 1990 r. wolno było zaskarżać do Naczelnego Sądu Administracyjnego wszystkie decyzje administracyjne (poza określonymi wyjątkami). Szczegółową organizację i zasady postępowania przed Naczelnym Sądem Administracyjnym uregulowała ustawa z 1 października 1995 r.

Od utworzenia w 1980 r. Naczelnego Sądu Administracyjnego aż do uchwalenia ustawy zasadniczej w 1997 r. nie był organem konstytucyjnym. Zgodnie z postanowieniami nowej *Konstytucji* koniecznością stało się wprowadzenie dwuinstancyjnego sądownictwa administracyjnego. Akt ten postanawiał, że Naczelny Sąd Administracyjny i inne sądy administracyjne sprawują kontrolę działalności administracji publicznej, obejmującej również „orzekanie o zgodności z ustawami uchwał organów samorządu terytorialnego i aktów normatywnych terenowych wymiarów administracji rządowej” (art. 184). Stanowi to właściwość sądów administracyjnych.

Naczelny Sąd Administracyjny był sądem jednoinstancyjnym do końca 2003 r. Z dniem 1 stycznia 2004 r. weszły w życie ustawy wprowadzające dwuinstancyjne postępowanie sądowoadministracyjne, w tym *Prawo o ustroju sądów administracyjnych* z 25 lipca 2002 r. Według tej ustawy sądami administracyjnymi są Naczelny Sąd Administracyjny i wojewódzkie sądy administracyjne. Prezydent w trybie rozporządzenia tworzy (i znosi) wojewódzkie sądy administracyjne. Określa obszar ich właściwości oraz siedziby. Na podstawie rozporządzenia Prezydenta RP z 25 kwietnia (znowelizowanego 13.08.2004 r.) w każdym województwie usytuowany będzie sąd administracyjny. Z dniem 1 lipca 2005 r. zaczęły funkcjonować sądy dla województwa lubuskiego i świętokrzyskiego. Sądy te zostały umieszczone we wszystkich miejscowościach będących siedzibami ośrodków zamiejscowych⁷⁴.

Oprócz sądów *Konstytucja* określiła również funkcje znanych z lat osiemdziesiątych ubiegłego stulecia Trybunałów tj. Konstytucyjnego i Stanu.

Zgodnie z art. 188 pierwszy z nich ma za zadanie orzekać w sprawie zgodności ustaw i umów międzynarodowych z konstytucją, ustaw z ratyfikowanymi umowami międzynarodowymi, aktów prawnych niższego rzędu z konstytucją, umowami międzynarodowymi i ustawami, a wreszcie celów i działalności partii politycznych z konstytucją.

Z kolei Trybunał Stanu sędzi za naruszenie konstytucji lub ustaw, a jego jurysdykcji podlegają Prezydent RP, Prezes Rady Ministrów oraz członkowie Rady Ministrów, Prezes Narodowego Banku Polskiego (NBP), Prezes Najwyższej Izby Kontroli (NIK), członkowie Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji (KRRiT), osoby, którym Prezes Rady Ministrów powierzył kierowanie ministerstwem, oraz Naczelny Dowódca Sił Zbrojnych⁷⁵.

Podsumowanie

Pierwsza Rzeczpospolita obejmuje szeroki okres czasu, począwszy od chrztu Polski w 966 r. (przyjmowane są różne daty) za panowania Mieszka I, a skończywszy na trzecim rozbio-

⁷⁴ M. Kallas, *op. cit.*, s. 412–413.

⁷⁵ L. Krzyżanowski, *op. cit.*, s. 221–222.

rze Polski w 1795 r., za panowania króla polskiego, Stanisława Augusta Poniatowskiego, zwanego Stanisławem II Augustem.

Formy ustrojowe średniowiecznej Polski dzielą się na kilka okresów, które zostały określone przez historyków. Pierwszym z nich była monarchia patrymonialna. Okres ten zaczyna się od panowania Mieszka I (963 r.), aż do koronacji Władysława Łokietka w 1320 r. Kolejnym okresem jest monarchia stanowa, która zaczęła się od koronacji Władysława Łokietka, na króla Polski i trwała do 1454 r., kiedy zostały wydane statuty nieszwaskie. Następną formą ustrojową państwa polskiego była Rzeczpospolita Szlachecka, która trwała do 1763 r., do panowania króla polskiego, Augusta III Sasa, co było końcem ery saskiej w Polsce. Ostatnią formą ustrojową w Rzeczpospolitej była monarchia konstytucyjna, która przypada na lata 1764–1795, na panowanie ostatniego króla Polski, Stanisława Augusta Poniatowskiego. W latach 1795–1918, państwo polskie zapada w mrok na długie 123 lata.

Okres międzywojenny obejmował lata 1918–1939, począwszy od odzyskania niepodległości przez państwo polskie w dniu 11 listopada 1918 r. (w tym samym dniu nastaje kres I wojny światowej, rozpoczętej w 1914 r., kiedy to dnia 28 czerwca 1914 r., zamordowano arcyksięcia austriackiego, Franciszka Ferdynanda, w Sarajewie, w Bośni). Okres ten dobiega swojego końca w dniu 1 września 1939 r., kiedy Niemcy zaatakowali Polskę. W okresie międzywojennym utworzono sądy powszechne oraz sądy szczególne. W skład sądów powszechnych wchodziły sądy grodzkie — orzekały one jednoosobowo w sprawach cywilnych i karnych, ale też udzielały pomocy sądowej innym sądom, sądy okręgowe — rozpatrywały one odwołania od sądów grodzkich oraz sądy apelacyjne, które rozpatrywały orzeczenia sądów okręgowych. Na samym szczycie sądownictwa polskiego znajdował się Sąd Najwyższy, który był najwyższą instancją dla sądów powszechnych. Natomiast sądy szczególne składały się z sądów wojskowych, sądów pracy, sądów wyznaniowych, Trybunału Kompetencyjnego, Trybunału Stanu oraz Najwyższego Trybunału Administracyjnego.

Czas trwania Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (PRL) można podzielić na cztery podokresy tj. okres stalinowski (1944–1956), rządy Władysława Gomułki (1956–1970), rządy Edwarda Gierka (1970–1980) oraz rządy Władysława Jaruzelskiego (1980–1989). PRL oficjalnie dobiega końca wraz z końcem krótkiej prezydentury, Władysława Jaruzelskiego, trwającej od 19 lipca 1989 r. do 30 grudnia 1989 r., jako Prezydent PRL, a od 31 grudnia 1989 r. do 22 grudnia 1990 r., jako Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej. Dnia 22 grudnia 1990 r. zaprzysiężono na Prezydenta RP Lecha Wałęsę i rozpoczęła się era III Rzeczypospolitej Polskiej.

Bibliografia

- Ajnenkiel A., Leśnodorski B. i in., *Historia ustroju Polski*, PWN, Warszawa 1970.
- Bardach J., Leśnodorski B. i in., *Historia ustroju i prawa polskiego*, LexisNexis, Warszawa 2009.
- Borkowska-Bagińska E., Krasowski K. i in., *Historia państwa i prawa Polski. Zarys wykładu*, Ars boni et aequi, Poznań 1994.
- Esmein A., *Prawo konstytucyjne*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2013.
- Gajewski S., Nawacka K. M., *Historia ustroju Polski 966–1997*, Wydawnictwo LITTERA, Olsztyn, 2003.
- Historia ustroju i prawa Polski w pigułce*, C.H. Beck, Warszawa 2014.
- Kallas M., *Historia ustroju Polski*, PWN, Warszawa 2005.
- Kallas M., Lityński A., *Historia ustroju i prawa Polski Ludowej*, LexisNexis, Warszawa 2003.

- Krasowski K., Krzymkowski M. i in., *Historia ustroju państwa*, Ars boni et aequi, Poznań 1994.
- Krzyżanowski L., *Historia ustroju i prawa w Polsce. Repetytorium*, Wydawnictwo OD.NOWA, Bielsko-Biała 2013.
- Kutrzeba S., *Historia ustroju Polski w zarysie. Korona*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 2001.
- Łaszewski R., Salmonowicz S., *Historia ustroju Polski*, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, Toruń 1999.
- Makiła D., Naworski Z., *Historia prawa na ziemiach polskich. Polska przedrozbiorowa. Zarys wykładu*, Towarzystwo Wspierania Nauki GLOB, Toruń 2000.
- Makiła D., *Historia prawa w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- Sójka-Zielińska K., *Historia prawa*, LexisNexis, Warszawa 2009.
- Uruszczak W., *Historia państwa i prawa polskiego. Tom I (966–1795)*, Wolters Kluwer, Warszawa 2010.

History of the judiciary in Poland from the times of the first Piasts to the present day

Abstract

The history of the courts is intertwined with the history of mankind. People from the dawn of time fell into various armed conflicts, and over time they began to be resolved by peaceful means. It aimed at reconciliation of the two parties or at reaching a settlement. Looking deeper into the history of the judiciary, we can reach ancient Greece, where it comes from Greek mythology, the goddess and disposition of justice, law and eternal order — Themis, a symbol and personification of the judiciary. In the Polish state, the judiciary has over a thousand years of history of law and bloody “games” in medieval times. Polish kings acted as judges, and with time, the judicial inheritance was taken over by qualified high-ranking state officials.

Keywords: justice, judicial organs, conflict, peace, jurisdiction.

